

## G. A. ÚR X-BEN – ÉS NÁLUNK

### Keletkezés-, kiadás- és fogadtatástörténeti vázlat

#### MOTTÓ HELYETT

Déry Tibor nevezetes *Niki* című kisregénye először az *Új Hang* 1956. 6. és 7. számában jelent meg, majd néhány hónappal később könyvalakban is. E két közlésnél nem ugyanaz a mű mottója, bár mindkétszer Tacitus *Agricola* című művéből származik. A folyóiratközlés élén a következőket olvashatjuk:

„Domitianust tehát, bár hirtelen haragú és éppen olyan zárkózott, mint amilyen engesztelhetetlen természet volt, Agricola józan, okos magatartásával szelídebbre hangolta, mert makacssággal s a szabad gondolkodás hiú fitogtatásával nem hívta ki maga ellen a végzetet a hírnév kedvéért.”

A *Magvető* kiadásában 10 150 példányban, Csernus Tibor illusztrációival megjelent első kiadásban viszont így hangzik a mottó:

„...jóllehet Nerva Traianus napról napra gyarapítja korunk áldásait, és a közbiztonság ma már nemcsak jámbor reménység, óhaj, hanem ennek az óhajnak szilárd biztosítéka is van, mégis emberi gyarlóságunk miatt a jóvátétel, az orvosság lassabban hat, mint a betegség. Amiképpen testünk is lassan növekszik és gyorsan pusztul el, ugyanúgy a szellemet is könnyebb elnyomni, mint új életre hívni... Hát még ha meggondoljuk, hogy tizenöt év alatt, ami nagy idő az emberi életben, sokan a véletlen balesetnek, a legtehetségesebbek pedig az uralkodó kegyetlenségének estek áldozatul!”

Domitianus (81–96) császár zsarnok és bürokrata volt, Traianus (98–117) viszont megszilárdította a belső rendet, engedékeny volt a provinciákkal szemben. Mi készíthette Déry Tibort arra, hogy az első közlés után megváltoztassa a mottót? A *Niki* 1955 középső hónapjaiban keletkezett. Ezt megelőzően, áprilisban Nagy Imrét felmentették minden tisztségéből és pártfunkciójából, majd december elején ki is zárták a

pártból. Az őszi hónapokban erősödik a balos és a reformer erők harca a pártban. Egyelőre a balos rákosisták győznek. Decemberben Déry a pártfegyelmi eljárás során utolsó figyelmeztetést kapott, majd a következő év elején ki is zárták. 1956 februárjában lezajlott ugyan Moszkvában az SZKP XX. kongresszusa, ám Rákosi továbbra is első titkára a pártnak, s ellenzékének felszámolására törekszik. Ilyen helyzetben jelent meg 1956 júniusában *Niki* első mottója. 1956 júliusának derekán azonban szovjet nyomásra felmentették Rákosit tisztségei alól. Utóda ugyan az a Gerő Ernő lett, aki semmivel sem bizonyult nála jobbnak, mégis, remény mutatkozott arra, hogy ki lehet lépni a totális diktatúrából. A második mottó tehát ezt a reményt fejezi ki, de korántsem Gerőhöz kötődően.

Azon is gondolkozhatunk, hogy miután 1956 őszének reményei nem valósulhattak meg, Déryre pedig sötét börtönévek következtek, később, például a *Niki* harmadik, 1967-es kiadása alkalmából miért nem keresett az író újabb mottót. Úgy vélem, nem a Kádár-kor apoteózisát kell látnunk a második mottó véglegesítésében, bár kétségtelen, hogy a börtönből szabadult író saját sorsában is megérezhette, átélhette a konszolidációt. Tacitus szövege olyan rezignált reményt fejezett ki, ami eléggé általános volt Magyarországon a hatvanas években, ugyanakkor a tizenöt év emlegetése véletlenül egybeesik az 1945 és 1960 közötti évek számával, s ezalatt bizony nálunk is sokan „az uralkodó kegyetlenségének estek áldozatul” – bár itt két személyre kell gondolunk uralkodóként.

S alighanem azért a folytatásért is kedves lehetett az író számára ez a Tacitus-szöveg, amelyet ugyan már nem idéz, de nyilvánvalóan ismer, s amelyet a börtönévek után szinte személyes vallomásnak is tekinthetne: „Mi meg egynéhányan, akik hogy úgy mondjam, nem csak a többieket, hanem önmagunkat is túléltek, annyi évet veszve életünkéből, amennyi alatt az ifjak a vénséget, a vének pedig az emberi élet végső határát érik el, némán tengődünk.”

## EGY RÉGI OLVASÓ

A G.A. úr X.-ben 1964 tavaszán jelent meg. Június elején Vácott, egy sorkatona a laktanya udvarán felállított rádióállomáson teljesített ügyeletes távirászi szolgálatot a „szovjet forgalmi rendszer”-ben. Sok volt a szabadideje, s eközben Déry Tibor új regényét olvasta három napon keresztül. Ismerte már a *Feleletet*, a *Nikit*, elbeszéléseket. Ez a regény más

volt, nagyon más, s – nincs rá pontosabb szó – magával ragadó. Ez a laktanya talán egy kilométerre feküdt a váci börtöntől. Az a régi olvasó nem tudta, hogy a regény jelentős része éppen ebben a börtönben íródott, de a börtönlétkört is megidézõ regényvilágra a laktanya zártságában könnyû volt ráhangolódni. Úgy emlékszem, naiv, de lényegi megértésrõl lehetett szó. Emlékszem, hiszen az a régi olvasó én voltam.

## A MŰ KELETKEZÉSE

Déry Tibort 1957. április 20-án tartóztatták le. Meg-megújuló reményei ellenére mégis rendeztek írópért. A tárgyalás október 15-én kezdõdött, s november 13-án hirdették ki az ítéletet, amellyel Déryt az „államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése miatt” kilenc évre ítélték. Letartóztatásától kezdve 1958. május 9-ig a Fõ utcában tartották fogva, csak ekkor szállították át a Kozma utcai Gyûjtõfogházba. Nem sokkal késõbb, június 5-én meghalt – 56 évesen – az édesanyja, akivel, mint ez meglehetõsen közismert, nem közölték fia letartóztatását, hanem valódi és fiktív levelekkel azt a látszatot keltették, hogy külföldön vesz részt filmjének forgatásán. A jószándékú félrevezetés fordítva is mûködött: Böbe, Déry felesége hónapokig nem közölte a szomorú eseményt. Erre csak egy 1958. november 3-i levélben került sor, ezt 11-én egy beszélõ is követhette. Déry Tibor legközelebb november 26-án írt – írhatott levelet. Ebben olvasható, hogy „Egy szatirikus, fantasztikus regényt kezdtem írni. lelkileg egyre nehezebben viselem el a fogságot, a remény tartja bennem a lelket.”

Megszakításokkal ugyan, de börtönévei alatt Déry mindvégig dolgozott íróként. Adat nincs arra, hogy a *G. A. úr X-ben* milyen elõzmények, tervezések során kezdett formálódni. Általánosságban nyilvánvaló, hogy a marxizmusban és a szovjet típusú társadalomszervezési gyakorlatban való mély csalódottság a fõ formáló elv. Az is könnyen belátható, hogy az alkotó szerette volna a börtönélet tapasztalatait is megragadni valamilyen – fogvatartói által is elfogadható – formában. A lelkileg – is – nehezen elviselt fogság elleni szellemi és egyúttal érzelmi tiltakozás lehetséges módja volt a regényvilág megalkotása. S elképzelhetõ, hogy a végsõ lökést – vagy akár a hirtelen támadt konkrét ötletet is – az édesanya halálhíre adta meg. Kegyetlenül kemény számvetéshelyzet volt ez: a társadalom- és létfilozófiai szinten addig is sokrétû válsághelyzetet ez is mélyítette, a magányérzetet még végletesebbé tehetette.

A készülő regényről a következő hír a Bőbéhez írott 1959. január 9-i levélben olvasható: „Ami időt s erőt most munkára tudok fordítani, azt az új regényem foglalja le, mely jobban érdekel, mint a darab, gyakran el is szórakoztat, néha még meg is tud nevetetni. Körülbelül 100 nyomtatott oldal van meg, lassan megy, de azért zötyög előre. 300 oldalra tervezem, de nem itt szeretném befejezni. Műfaja? – meghatározhatatlan, egy szatirikus lázálom.” Nemsokára Franz Kafka *Der Prozess (A per)* című regényét kérte az író a feleségétől, s azt január 27-én, egy rendkívüli beszámoló keretében meg is kapta. Legközelebb a március 8-i levél említi a regényt: „A regényem egyenletesen halad, a felével megvagyok, a nagy vastag füzetnek, amelyet beküldtél, a fele megtelt. Épp ma végeztem megint egy fejezettel, a 10.-kel.” Ekkor körülbelül 110 napja dolgozott Déry a regényen, s még két hónapig, május 13-ig tartották a Kozma utcai börtönben őt és a többi 56-ost. A regényírásnak ezt az időszakát – talán teljes egészében Kosáry Domokossal egy cellában töltötte a kórházi részlegben. Kosáry emlékezése szerint neki azt mondták, hogy „valaki, egy értelmes ember, nem tudja az egyedüllétet elviselni, s ezért van szükség arra, hogy társnak odamenjek.” Kosáry megjelenítette a cellát és a napirendjüket is:

»Ez a kórházi helyiség valamivel kényelmesebb és nagyobb volt, mint korábbi cellám. Alakja hosszúkás, körülbelül két és fél méter széles és négy-öt méter hosszú, már majdnem szoba nagyságú. A két ágy a hosszanti falak mellett állt, egymással párhuzamosan. Mi napközben az ágy szélén ültünk, én az egyikén, az ajtótól jobbra, ő meg a másikon, az ajtótól balra, s a térdünkre helyezett papíron írtuk a dolgainkat. [...]

Az ellátás itt a kórházban annyival volt jobb, hogy a reggeli feketekávéhoz egy kis tejet is adtak. A „kórházi” elhelyezésről még annyit, hogy különösebb orvosi kezelésben egyikünk sem részesült. Nekem nem volt semmi bajom, Tibornak sem.

Nos, ott ültünk egymással szemben az ágy szélén ebédig. Ő a *G. A. úr X.-bent* írta, én a magyar külpolitika történetének egy fejezetét, amely utóbb külön könyvvé növekedett. *Széchenyi Döblingben* címmel jelent meg 1981-ben, s 1991-ben második kiadásban is napvilágot látott.

Délben megebédeltünk, majd újra írtunk. Estefelé, még lámpaoltás előtt – ami elég korán történt –, Tibor fölolvasta, amit aznap írt.

Nagyon sokat ült velem szemben, jellegzetes pózban – föltett térdekkkel. Nagy spirális füzet volt előtte, abba írt szálkás betűivel. Ceruzával – mert tollat nem kaptunk, hiszen az is veszélyes –, ceruzával rótt a sorokat.

Érdekes volt megfigyelnem, milyen sokat húzott ki a megírtakból. Amilyen szellemes, könnyed a fogalmazása – ha az ember olvassa –, olyan nehezen születtek meg mondatai. Kihúzta, föléje írt valamit, akkor megint írt, megint kihúzott valamit, megint föléírt; nagyon sokat javított...«

1959. május 13-án Déryt is Márianosztrára szállították. Itt sokkal rosszabbak voltak a körülmények, s ez nagyon megviselte a már nem fiatal író. Felesége, jóakarói kérték helyzetének megváltoztatását. Itt ugyanis íróeszközökhöz, könyvekhez is csak hetekkel később juthat-ezek egyéni kedvezmények. Végül július 2-a és 6-a között Déryt Budapestre szállították kórházi kivizsgálására. Innen a váci börtönbe vitték, s itt is tartották szabadulásig, azaz 1960. április 1-ig.

Ezekben a zaklatott hónapokban Déry nem tudott érdemleges írói munkát végezni. Az 1959. szeptember 5-i váci levél tudósít arról, hogy az ottani börtönkórházban „megint elkezdtem dolgozni”. Az 1960. január 2-i levél szerint „Regényemen dolgozom, ez tart a víz fölött, körülbelül 400 nyomtatott oldal van meg, még 40–50 hiányzik.” Végül a március 1-i levél közlése: „Regényemmel elkészültem, hogy mennyire sikerült, persze nem tudom. Most még néhány hetet el tudok ütni azzal, hogy egy újabb munkának kezdjek neki.”

## BÖRTÖNÉVEK ÉS SZABADULÁS

Bár Déry Tibor már 1956 novemberében számíthatott letartóztatására, nem óhajtott emigrálni. Talán egyfajta demokratikusabb folytatásban is reménykedett. Sokáig azt sem lehetett biztosan tudni, hogy milyen mértékű lesz a számonkérés. Hiszen ha komolyan számolt volna Déry a majdani 9 éves ítélettel, várhatóan mégiscsak elhagyta volna az országot. Ő maga letartóztatásától kezdve reménykedett közeli kiszabadulásában is. Felesége, íróbarátai, jóakarói a munkásmozgalomból minden lehetséges alkalommal próbáltak segíteni rajta. Ismeretes, hogy 1957 őszén Nyugat-Európában is komoly szervezkedés történt Déry megmentésének érdekében. A „mindössze” 9 éves döntés alighanem ennek is köszönhető, s annak is, hogy a magyar írók döntő többsége aláírta az ENSZ-hez intézett tiltakozó levelet a magyar kérdés napirendről való levételének ügyében. Az írónak az ítélethirdetés utáni sorsában többnyire a személyre szabott könnyítések voltak túlsúlyban – eltekintve a márianosztrai közjátéktól. A lényegét illetően azonban sokáig nem mutatkozott semmi

remény. Böbe például 1958 novemberében kegyelmi kérvényt írt az Elnöki Tanácshoz, s az elutasító választ 1959. április 14-én tudhatta meg. Ez egymagában öt hónapnyi csüggedt várakozást jelentett. Déry pártmegítélésének illusztrálására érdemes ezidőből Kádár Jánost idézni. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1959. április 28-án tárgyalta a Lukács György nézeteiről szóló előterjesztést. A főtitkár itt többek között a következőket jelentette ki Lukácsról:

„Meg kell mondani, hogy a tapasztalatok szerint neki se becsületérzése, se lelkiismerete, se erkölcse nincs, arról nem is beszélve, hogy a párthoz, a rendszerhez hogyan viszonylik. Egy ember, aki miközben felvételét kéri a pártba, egy másik pártnál kér nyomást gyakorolni ránk, hogy Déryt engedjék szabadon. Ez politikai banditizmus. Meg kell mondani, nekünk vannak bizonyos kötelezettségeink, hogy védjük a pártot minden rendű és rangú ellenségével szemben.” A „másik párt” az olasz kommunista párt volt. Kádár fenyegetőleg felvetette, hogy Lukács személyét és postáját rendőri ellenőrzés alá is lehet helyezni, s akár azt is meg lehet tőle kérdezni, hogy nincs-e szándékában kivándorolni. Lukács és Déry itt egyazon megítélésű. Ehhez képest szinte váratlannak nevezhető, hogy „a felszabadulás 15. évfordulója alkalmából” meghirdetett részleges politikai közkegyelem alkalmából egyéni amnesztiában részesült Déry Tibor és Fáy Gyula. S egyúttal a Rákosi-terror két fő alakja: Farkas Mihály és Péter Gábor is. Így nézett ki akkor a gyakorlatban a Kádár irányította „kétfrontos harc”.

## AZ ELSŐ OLVASÓK

A rabok leveleit természetesen cenzúrázták a börtönben. Déryt – s más írókat, tudósokat – azért is engedtek írni, olykor már a vizsgálati fogság időszakában is, hogy rávegyék őket a mind radikálisabb önbírálatra, egyúttal elvbarátaik elítélésére. A cellában keletkezett Déry-szövegeket időnként elvették, s felsőbb szintre továbbították, majd később visszaadták a szerzőnek. Ezekről a politikus olvasókról, véleményükről egyelőre nincs adat, csak a szabadulás utáni helyzetről vannak ismereteink.

Déry Tibor általában mindig a legfrissebb művét szokta a legkedvesebbnek, legjelentősebbnek tekinteni, s így volt ezzel a szabaduláskor is. Lélektanilag is érthető ez, hiszen nem akármilyen teljesítmény a börtönben ilyen nagyszabású művet létrehozni. S azóta az idő is igazolta, hogy

a *G. A. úr X.-ben* az író egyik főműve. A kiszabadulása utáni napokban, hosszú estéken át Déry felolvasta regényét Böbének, Abody Bélának és Réz Pálnak – ennyire vágyott a megértő visszhangra.

Nemcsak a kiszabadulás, az irodalmi életbe való visszatérés is többéves kínlódás eredménye volt. Ennek főbb állomásairól beszámolt könyvében Standeisky Éva. Először a fordítást engedélyezték számára, s biztosították az ingyenes egészségügyi ellátást. Bár kritikával, de tudomásul vették a négyszemközti meghallgatásokon önbírálatát és a Kádár-rendszer melletti kiállását. A szabadság első hónapjai után Köpeczi Béla, aki ekkor a Kiadói Főigazgatóság elnevezésű főcenzori intézmény vezetője, kapta feladatul a Déryvel való foglalkozást. Egy feljegyzése szerint:

„Mint saját véleményemet elmondtam, hogy jó volna, ha a Nemzetközi PEN-nek levelet írna, a amelyben megköszönné az érdekében tett lépéseket, de megjegyzi, hogy ezek nem használtak. Elmondja, hogy elítélését jogosnak tartja, de bizonyos mértékig súlyosnak. Elhatárolja magát a disszidensektől. Írjon mostani helyzetéről és terveiről, s esetleg említse meg, hogy szeretné, ha levelét közzétennék.” Déry a levelet megírta, de nem voltak vele megelégedve, ezért nem küldték el.

Köpeczi 1961 januári feljegyzéséből a következő tudható meg Déryvel folytatott beszélgetéséről:

„A legfontosabb kérése az volt, hogy valamilyen módon megszólalhasson; elkeserítőnek tartja, hogy még a lehetőségét sem látja eredeti művei publikálásának. Én elmondtam, hogy sem »A magyar lány« című drámája, sem utópisztikus regénye nem közölhető. A regényt illetően Déry nem vitatkozott, csak azt próbálta firtatni, hogy egyáltalában lesz-e valaha is lehetőség a regény kiadására. Ami a drámát illeti, véleménye szerint az csak jó hatást válthatna ki. Én fenntartottam álláspontomat, mire Déry közölte, hogy el fogja küldeni legújabb novelláját s azt olvasom el. Az egész beszélgetésből az derült ki, hogy valóban nagyon szeretne visszatérni az irodalmi életbe, de húzódozik attól, hogy nyíltan beszéljen politikai kérdésekről.”

Szinte pontosan egy évvel később, 1962 januárjában Köpeczi ismét feljegyzést készített „néhány 1956-ban kompromittált íróról”, első helyen Déry Tiborról:

„A következő eredeti művekkel jelentkezett: *A magyar lány* című dráma, amelyben az 1934-es bécsi munkásfelkelésnek állít emléket, s mondanivalója pozitív. Egy nagy utópikus regény, amely kimondja a kapitalista társadalom züllöttségét, de ezt egy alapjában véve visszataszító

egalitáriánus képzeletbeli társadalommal állítja szembe. Néhány novella, köztük a *Cirkusz* című, amely a még meglévő antiszemitizmust leplezi le, a *Tehén*, melyben a termelőszövetkezeti mozgalom emberi problematikájáról kapunk meglehetősen naiv képet, egy 1956-os novella, amelyben rendkívül ködösen és félreérthetően veti fel saját felelősségének a kérdését. Miután egyik kísérletét sem fogadtuk el, Déry Tibor azt kérte, hogy küldjük el Diósgyőrbe, mert riportot szeretne írni összehasonlítva régebbi és mai tapasztalatait. Erre azonban betegsége miatt nem került sor. Meg kell jegyeznem, hogy Déry Tibor közvetlenül a börtönből való szabadulása után hajlandónak mutatkozott arra, hogy a Nemzetközi PEN Clubnak levelet ír, amelyben megköszöni ugyan támogatásukat, de leszögezi, hogy mivel nem ért egyet, elsősorban az emigrációban lévő írókkal. Ezt a levelet nem tartottuk kielégítőnek. Déry magatartása általában rokonszenves, elismeri, hogy büntetése megérdemelt volt, bár azt túlzottnak tartja, de odáig nem tud eljutni, hogy nyíltan meg is mondja, miben hibázott, mert szerinte nemcsak az ő, hanem mások felelősségének a kérdése is felmerül. Meggondolandó, hogy ne jelentessük-e meg valamelyik folyóiratban *A magyar lány* című drámáját, amely – véleményem szerint – összes eddigi írásai közül a legpozitívabb, bár kétségtelenül igaz, hogy nem mai kérdésekről szól.”

Aztán mégsem a végső címén *Bécs, 1934* című dráma publikálására került sor, hanem a *Számadáséra*, ez az a bizonyos 56-os novella, amely az *Új Írás* 1962. szeptemberi számában jelenhetett meg. Ezt követte ugyanott a *Cirkusz*, majd 1963 elején a *Kortársban* a *Philemon és Baucis*, az *Élet és Irodalomban* a *Libikóka*, majd *A tehén*. S szinte egyidőben ezekkel megjelent a *Szerelem* című elbeszéléskötete, a kolumna szerint 10 300 példányban. Déry Tibor tehát hat év után ismét igazi olvasói elé léphetett. A novelláskötet kritikai visszhangjáról ezúttal azt kell feltétlenül megjegyezni, hogy az egyes szerzők általában kerültkék a kényesebb kérdésekkel való foglalkozást.

## G. A. ÚR SZÍNRELÉP

A regényből ugyancsak az *Új Írás* kezdett el részleteket közölni 1963. novemberi, decemberi, majd 1964. januári számában. Illés Lajos, az akkori főszerkesztő visszaemlékezése szerint öt részletet választottak ki közlésre, de a harmadik rész után utasították, hogy álljon el a továbbiaktól.



Rövidesen fel is mentették tisztségéből. Az *Új Írás* közlései: *Előszó, Az út, Ismerkedés a várossal, – A lovasok, – G. A. úr második előadása az óhazáról*. Később ezek a fejezetcímek elmaradtak. 1963. decemberi számában a pécsi *Jelenkor* is közölt egy részletét *G. A. úr jegyzetei* címmel, ez G. A. első szállodai ébredését beszéli el. E közlés külön érdekessége, hogy az egy hónappal *korábbi Új Írás*belihez képest egészen más az előszó. Mivel ez elfeledett szöveg, érdemes teljes egészében idézni.

„G. A. úr útjegyzei, melyeknek egyik részlete alatt olvasható, véletlenül kerültek birtokomba. Bár mind különöc tartalmuk, mind kissé modoros stílusuk ellen sok jogos kifogást lehetne felhozni, úgy vélem egy-egy részletét – de végeredményben tán az egész jegyzetanyagot is – hiteles adatai s megbízhatósága miatt a közönség ízlésének és erkölcsi érzékének veszélyeztetése nélkül nyilvánosság elé lehet bocsátani. A történelem tanúsága szerint az emberiség egyik legkedvesebb szórakozása, hogy gondosan megvizsgálja tapasztalatait és szüntelenül okuljon rajtuk. Tán ezek a jegyzetek is valamennyire hozzá fognak járulni e hasznos időtöltéshez.

Az útleírás közvetlenül az első világháború után keletkezett, amikor is G. A. úr – bizonyára öncökolatlan dölyfből – hátat fordított a civilizációnak és egy számunkra ismeretlen földrész nagy kiterjedésű fővárosában telepedett le. Ha ítéletében meg lehet bízni, e város még Londonnál és New Yorknál is nagyobb, jóllehet jelentős része rom, vagy legalább az volt G.A. úr ott tartózkodása idején és rokonszenves lakosai kevés gondot fordítottak arra, hogy akár házaikat, akár önmagukat megvédjék a pusztulástól, sőt! De ne vágjunk elébe a történetnek! Tény, hogy G. A. úr sok különös szokással találkozott X. városában s ezeket részletesen s tiszteletreméltó tárgyilagossággal jegyezte fel mindaddig, amíg maga is a város veszélyes vonzásába nem került s menekülni volt kénytelen, hogy el ne szédüljön. hogy mi lett további sorsa, nem tudom. Európába való hazatérése után – jegyzetei itt kerültek kezembe – alighanem még egyszer visszautazott X.-be, hogy folytassa vagy lezárja egy ottani szerelmi ügyét.

A jegyzetek 1957-ben kerültek a kezembe, három évet fordítottam rá, hogy sajtó alá rendezzem őket.”

Déry új regényének már a teljes megjelenés előtt sajtóvisszhangja támadt. A *Népszabadság* éberségből sietett vizsgázni. Héra Zoltán folyóiratszempléjében kategorikusan foglalt állást:

„A regénynek eddig még csak az első része jelent meg, határozott véleményért még nem is formálhatunk róla. Annyi azonban bizonyos, hogy

az itt közölt rész: a történetnek és a témának (a szabadság és a rend problémájának) az exponálása olyan elgondolást sejtet, s olyan írói közérzetre vall, amely szocialistának semmiképpen nem nevezhető.”

Tóth Dezső a *Kritika* 1964. áprilisi számának élén áttekintő tanulmányt közölt a *Hatalom, erkölcs, osztályharc* kérdéskörének megjelenéséről a kortárs magyar irodalomban. Illyés Gyula, Németh László, Mészöly Miklós, Sánta Ferenc művei mellett Déry Tibor új regényével is foglalkozott. Szerinte e műből hiányzik a szocializmus. A tárgyalt művek összességéről jelentette ki, hogy:

„Ez a kihagyás – nem tematikus, hanem ideológiai értelemben – mindenütt ott lappang és ez az oka annak, hogy az említett művek a személyi kultusz hatalmi torzulásának kritikáját sem szolgálják. Mert az absztrakt hatalom és az absztrakt erkölcs konfliktusaiból kimaradt néhány fontos igazság. [...] kimaradt valahol a személyi kultusz és a proletárdiktatúra kategorikus szembehelyezése, mert végülis a kettő elválaszthatatlansága a forrása a dezillúzióknak, a hatalommal szembeni szkepszisnek, a kiutak illúzióosságának.”

A párt harcosait azidőben szinte kizárólag a marxizmus-leninizmus és annak létező gyakorlata melletti kiállás érdekelte, így nem is gondoltak arra, hogy az absztrakttá tétel az általánosítás egyik lehetséges módja, arra pedig még kevésbé, hogy az adott diktatórikus viszonyok között másként nem is lehetett volna bírálni a szocialista hatalmat.

A regény legelső publikációi megszólalásra készítették a külföldi magyar fórumokat is, Sinkó Ervin a *Híd* 1964. 4. számában az *Új Írás* két közleménye alapján rendkívül részletes és értő olvasónaplóban foglalkozik G. A. úrral és X. városával. Pontosan látja és leírja, hogy a mű ellen-utópia. Főbb vizsgálódási szempontjai: az utazás motívuma, a bujdosó alakja, a magányosság, a kíváncsiság és annak hiánya, az idő kérdése, a roncsmező, mint a nihil birodalma, egy (atom)háború utáni helyzet megjelenítése, az X.-beliek állandó nevetgélése mint a félkegyelműség jele, a mű nem egzisztencialista, hanem realista volta. A két részlet alapján „arra is lehetne következtetni, hogy a szocialista vagy éppen a kommunista rendszernek egy sajátos, bár fejtetőre állított, degenerált rendszerével állunk szemben.”

A korabeli olvasóban az is erősíthette e vélemény igazát, hogy Déry előtt Sinkó Lengyel József *Elejétől végig* című híres, a sztálini törvénytelenégeket egy ember sorsán keresztül bemutató elbeszélését mutatta be.

A párizsi *Irodalmi Újságban*, ugyancsak 1963. decemberében Györffy Miklós a teljes mű ismeretében mutatja be a regényt, amely

nemcsak a magyarság számára, hanem Európában is „az utolsó húsz év legjelentősebb alkotásai közé tartozik: Kafka víziói nem víziók itt, mert egy nem akármilyen író mond életével, nem akármilyen körülmények között, nem akármilyen »Nem«-et kora sötét erőinek.” A regény „szinopszisának” részletes ismertetése után leírja azt is a szerző, hogy „X. nem ismeretlen város, sőt nagyon is ismert pokol ez a valóságból”. Külön kiemeli még Erzsébet alakját és G. A., illetve az elbeszélő Déry hozzá való viszonyát: „A világirodalom klasszikus pokoljárásaitól főleg ezért üt el Déry regénye: fény ragyog ebben a pokolban, ha nem is X. cella falain, de belül, G. A.-ban”.

## A REGÉNY MEGJELENÉSE ÉS KRITIKÁI

A regény 1964. áprilisában jelent meg. Az előzményekhez képest meglehetősen széles körű volt a kritikai visszhang: a tíz írás közül nyolc Magyarországon, egy Pozsonyban, egy Újvidéken látott napvilágot. Tanulságos a megjelenés időrendjében felsorolni a szerzőket és a lapokat:

BORI Imre = *Híd*, 1964. 6.;

MONOSZLÓY M. Dezső = *Irodalmi Szemle*, 1964. 7.;

B. NAGY László = *Kortárs*, 1964. 7.;

HORGAS Béla = *Alföld*, 1964. 8.;

SZ. KOVÁTS Lajos = *Alföld*, 1964. 8.;

TÓTH Dezső = *Új Írás*, 1964. 9.;

FARAGÓ Vilmos = *Élet és Irodalom*, 1964. IX. 5.;

SZABÓ György = *Népszabadság*, 1964. IX. 5.;

PÁNDI Pál = *Kritika*, 1965. 3.;

HORVÁTH Barna = *Theológiai Szemle*, 1965. 3–4. (március-április).

Látható, hogy e kritikák többsége három hónap leforgása alatt jelent meg, tehát eléggé gyorsan. Legfeljebb az feltűnő, hogy a legfrissebb reagálásra képes napi- és hetilap a sereghajtók közé tartozik. Mintha meg akarták volna várni az irodalmi folyóiratokat, hogy azok „helytelen” nézeteire is reflektálhassanak.

Olvasva-újraolvassa ezeket a cikkeket, egyértelmű, hogy a szerzők egy része elsősorban a műalkotást elemzi, egy második része elsősorban a szocializmust félti, egy harmadik része pedig e két szempontot – az ideológiai-aktuálpolitikait és az esztétikait – próbálja valamilyen módon egyensúlyozva érvényesíteni. A legszínvonalasabb elemzések Bori Imrének,

B. Nagy Lászlónak és Pándi Pálnak köszönhetőek. Az előbbi kettő a műre mint irodalmi alkotásra figyel, Pándinál meghatározóak az ideológiai-politikai szempontok is.

A bírálatok egyik felében a fő hangsúly a regény értékeire esik. Ide sorolandók Bori Imre, Monoszlóy M. Dezső, B. Nagy László, Horgas Béla és Horváth Barna írásai. Az ideológiai-politikai bírálat határozza meg Sz. Kováts Lajos, Tóth Dezső, Szabó György és Pándi Pál szövegeinek fő sodrát. Érdekes, hogy az Alföld egymás mellett közölte az elfogadó és az elutasító kritikát. Vannak olyan írások, amelyek hangsúlyosan szólnak a regény szakmai hibáiról: Monoszlóy M. Dezső, B. Nagy László, Horgas Béla, Faragó Vilmos, Szabó György munkái. Monoszlóy a regény utolsó negyedének elerőtlenedését, a moralizáló hangot kifogásolja. B. Nagy szerint a fő hiba a spekulatív absztrakció, aminek következtében az X.-beli világ nemcsak képtelenség, hanem józan ésszel elképzelhetetlen is. Hiányolja a humort, helyteleníti, hogy az író lemondott az emberi természet ellenállásáról. Horgas Béla a regény szerkezetét tartotta kiegyensúlyozatlannak. Faragónak alig tetszett valami. „Az olvasók csalódott tanácstalanságát” emlegeti, a regény helyenként unalmas, n. ncs benne cselekmény, konfliktus, lélekrajz. Szabó György kijelentette, hogy a regény egyenetlen és sikerületlen. Sz. Kováts csődnek tartotta Déry munkáját.

A bírálatok többsége érdemben foglalkozott a szerzői előszóval, Déry – pontosabban a regény – és a szocializmus viszonyával. Az írói magyarázat szerint:

„Mint minden utópia, ez is polémikus jellegű, tehát egyoldalú, hiszen a képzelet és a kísérlet szabadabb játéka kedvéért kihagytam belőle a történelem valóságos ellenállását; a szocializmust, hogy annál meggyőzőbben ábrázolhassam a rémületemet. Nem azt írtam le tehát, ami lesz – nem vagyok próféta sem eszemmel, sem észfölközzel –, hanem azt, ami lehetne, ha az emberiség egy elmebajos pillanatában így is kezdet emelne önmagára.

Hogy milyen lesz a jövőnk? ez az ember sorsdöntő kérdése; én csak azt írtam meg, hogy milyen ne legyen. Az emberiség és a szocializmus iránti bizalmamról tanúskodik, hogy megírtam.”

Az elemzők számára az alapkérdés az volt ez ügyben, hogy valóban kihagyta-e Déry a szocializmust. B. Nagy, Faragó és Horváth lényegében elfogadták Déry állítását, Horgas az ellenkezőjét gondolta. Tóth Dezső szerint sem a kapitalizmus, sem a szocializmus nincs jelen a regényben,

Bori Imre, Monoszlóy és Pándi szerint viszont mindegyik jelen van. Közvetett megfogalmazással Sz. Kováts és Faragó is hajlik az előszó tézisének elfogadására, de nem helyeslik ezt.

Az ideológiai töltésű bírálatok között a mélypont Sz. Kováts Lajosé, amely voltaképpen pamflet. Még Kafkát is számunkra valóbbnak tartja Dérynél, pedig Kafka ezidőben még elutasítandó szerzőnek számított. Továbbá: „Nem veszedelem ez az X. város. Még Ionesco szörnyei is valóságosabbak, Camus nihilje is jobban tapad bizonyos valóságkelemekhez. Nem veszedelem, bár annak is tarthatjuk, ha arra gondolunk, hogy ez a fantomokkal való birkózás mennyi erőt vont el s ez – Déry Tibor esetében mekkora veszteség az élő magyar irodalom számára.”

Tóth Dezső a szocializmus kihagyását tartotta a regény legfőbb hibájának. Ebből származik a mélységes pesszimizmus, amely szerint az élet a rossz, a halál a jó. Szabó György is a pesszimizmust emelte ki, s megfogalmazta reményét is: „A pesszimista történetfilozófiáknak szerencsére mindig ellentmond a história (s benne Déry Tibor azóta megtett írói útja is, a *Számadásig* és tovább); s különösen ellentmond nálunk, ahova G. A. úrnak még nem sikerült eljutnia. Jó lenne remélni, hogy főhősünk kalandos utazása a sokféle közép-európai reminiscenciával telített X. városában furcsa, és ma már rémálomnak tetsző eltévedés volt az X.-i ködben, amelyet olyan művek követnek majd, amelyben mostani világunk árnyait-fényeit is ki lehet venni.”

Legalaposabban Pándi Pál foglalkozott ezzel a kérdéskörrel. Ő úgy látta, hogy „Nincsenek distinkciók sem a kapitalizmuson, sem a szocializmuson kívül és belül: a kiábrándulásnak, a reménytelenségnek, a távlatatlanságnak éppen ez a határtalansága, körvonalazatlansága az írói tartalom lényege.” Pándi nyíltan beszél Déry börtönéveiről, s kijelenti, hogy „Nem a törvénytelenység börtönözte be az írókat, hanem a törvénytelenégeket leküzdő, megújuló szocialista rend; nem konstrukciós per volt a Déryé, hanem: iránytévesztésének tragikus, de az adott körülmények között elkerülhetetlen következménye. [...] Ha Déry szubjektív szándékai – legszélsőségesebb 56-os megnyilatkozásai közepette, sőt letartóztatása után is – igenelték a szocializmust, akkor reprodukálhatatlanul, tragikusan groteszk módon, a világtörténelem adott szituációjában az a hatalom képviselte az író szubjektív szándékait, amely magát az írókat, objektív tettei miatt, letartóztatta.”

Érdemes azt is megvizsgálni, hogy csaknem négy évtized távlatából újraolvasva a kritikákat, mi tekinthető ma is lényeges állításnak, észrevételnek.

Egyértelmű, hogy Bori Imre munkája szólítja meg leginkább a jelenkori olvasót. Nem is kritika az övé, hanem alapos tanulmány, mintegy két ívnyi terjedelemben. Leírja, hogy 1956 tapasztalatai beleépültek e műbe. Meglátja az időkérdés központi szerepét, az időtlenséget. Mintha tudta volna – s talán értesült is róla –, hogy a regény eredeti címe *Óra mutatók nélkül* volt, s csak később, amikor Déry megtudta, hogy Carson McCullers írt hasonló címen regényt, akkor változtatott ezen.

A világkép részletes tárgyalása mellett nagyfokú figyelem irányul a motívumokra: a roncstelepre, a szürke színre, a flóra és a fauna teljes hiányára, a láthatatlan tulipánra, szabadság és hazugság kettősségére. Méltó helyet kap Erzsébet rejtélyes és megfoghatatlan alakja. A Kafka világától való határozott megkülönböztetés mellett a József Attila-párhuzamok (*Reménytelenül, Elégia, Óda*) sem kerültek el Bori figyelmét.

B. Nagy László ugyancsak tanulmány értékű írása gondosan elhelyezte az életműben az új és újfajta regényt. Úgy látta, hogy a modern nagyvárosok lázadó fiataljai, a beat-nemzedék képviselői, a galerik tagjai bizony már hasonlóan élnek és gondolkodnak, mint X. város lakosai. Monoszlóy M. Dezső a II. világháború roncsmezőire asszociált az X.-be vezető út kapcsán. Pándi Pál az életút és az életmű összefüggéseibe ágyazva azt állította, hogy a regény a szocialista eszmék megvalósíthatatlansága miatti kétségbeesés szülötte.

Végezetül azzal is érdemes számot vetni, hogy melyek azok a fontos kérdések, amelyek a bírálatokban egyáltalán nem vagy csak elvétve kapnak szerepet. Ilyen mindjárt a negatív utópia műfaja; az idő és az időnélküliség szerepe; G. A. úr alakmás jellege, életsorsa, annak befejezetlensége; a börtön-képzet, egyáltalán a börtön-fogalom értelmezése X.-ben. Tanulságos lehetett volna szembesülni a másik ember, az emberi közösségek, még általánosabban az igazság megismerhetőségének gondjával. S Boritól eltekintve inkább csak utalások történnek fontos motívumokra, pedig külön vizsgálatot érdemelne az út, az utazás, a kényszeres gyaloglás, a „helybenjárás” – természetesen a börtönlét összefüggéseiben is, aztán a természet és annak hiánya, a munka és annak hiánya vagy a nevetés, a kényszeres jókedv a lepusztultságban.

A hazai kritikák többsége mereven szembeállította az 1956 utáni Magyarországot és a regény világot, holott egyrészt nem ez lett volna az elemzői feladat, másrészt 1956 – vagy még tágabban az ötvenes évek egésze és a regény között valóban nagyon szoros és akár életszerűnek is nevezhető a kapcsolat.

Több, korábban mereven elutasított külföldi útra vonatkozó kérelem után először 1963 tavaszán mehetett „nyugatra” Déry Tibor. 1963. március 15-én tartott bécsi felolvasása előtt rövid nyilatkozatot tett. Ebben határozottan kijelentette, hogy „1957-ben letartóztattak és börtönbe kerültem – véleményem szerint igazságtalan ítélet alapján –, és hogy – úgyszintén véleményem szerint – annak idején én jogos gondolatokat juttattam érvényre. [ ..]

Ma az a helyzet, hogy szabadon írhatok. Egy korlátozással. Nevezetesen azzal, hogy nem írok a szocializmus ellen. De én szocialista vagyok, éppúgy, mint azelőtt és ennek a korlátozásnak önként alávetem magam.

Természetesen hangsúlyoznom kell ugyanakkor, hogy különbséget tesz a politika és világnézet között.”

Déry ezen kétarcú hűségnyilatkozata – s más hasonlóké nem igazán győzték meg a párt képviselőit. Hetvenedik születésnapja alkalmából csupán az *Élet és Irodalom* közölt, az is névtelenül „köszöntő” cikket, s ez is fontosnak tartja szemére vetni 1956-os szereplését, valamint „a magyar irodalom egyik legpezzszimistább regényét”, vagyis a *G. A. úr X-ben* címűt. Lukács György köszöntő írása sem jelenhetett meg, csak *Frankfurter Allgemeine Zeitung*-ban. „Egy kölni lapban ugyancsak a születésnap alkalmából megjelent egy beszélgetés az íróval, akit agyonhallgat a hazája. Ebben jelentette ki Déry. „...ne higgye, hogy minden fölösleges volt, ami nyolc évvel ezelőtt itt lejátszódott. Nézzen szét hazámban. Börtönben voltunk. de mégis mi győztünk...”